प्रकरण ३

चारित्रवर्धनाची शिशुहितैषिणी एक चिकित्सक अभ्यास

प्रकरण ३

चारित्रवर्धनाची शिशुहितैषिणी एक चिकित्सक अभ्यास

भारतासारख्या खण्डप्राय देशामध्ये मध्ययुगात टीकावाङ्मय समृद्ध झाले. पाठचिकित्साशास्त्रामध्ये टीकावाङ्मयाला फार महत्त्वाचे स्थान आहे. टीकाकारासमोरील पाठाच्या चिंतनातूनच मूळ ग्रंथकाराच्या पाठापर्यंत पोहचता येते. वर उल्लेखिल्याप्रमाणे रघुवंशावर जैनेतर आणि जैन अशा टीकाकारांनी टीका लिहिल्या. तथापि मल्लिनाथाची संजीवनी टीका अधिक प्रसिद्ध झाली. मल्लिनाथाची पाठपरंपरा शिशुहितैषिणीतील पाठ परंपरेहून तसेच श्लोकक्रम परंपरेहून भिन्न ठरते. चारित्रवर्धनाची पाठपरंपरा वल्लभ, सुमतिविजय, हेमाद्री, विजयगणी व दिनकर यांच्या पाठपरंपरेशी मिळतीजुळती आहे. (पहा. नंदर्गीरकर, १९८२ पृ. २६२)

चारित्रवर्धनासमोरील रघुवंशाचा पाठ –

शिशुहितैषिणीमधील पाठाचा विचार करता त्यांची विभागणी पुढीलप्रमाणे करता येईल.

अ. मल्लिनाथापेक्षा संपूर्ण वेगळा पाठ असलेले श्लोक.

आ. चारित्रवर्धनाने स्वीकारलेले, परंतु 'क्षेपक' म्हणून उल्लेखिलेले श्लोक.

इ. चारित्रवर्धनाने स्वीकारलेले, परंतु 'मूलपाठ' म्हणून उल्लेखिलेले श्लोक.

ई. मल्लिनाथाच्या पाठाहून भिन्न पाद असलेले श्लोक.

उ. मल्लिनाथाच्या पाठाहून भिन्न क्रम असलेले श्लोक.

ऊ. मल्लिनाथ – चारित्रवर्धन पदभेद.

अ) मल्लिनाथापेक्षा संपूर्ण वेगळा पाठ असलेले श्लोक :

या उपप्रकरणात चारित्रवर्धनाच्या प्रतीत आढळणाऱ्या व मल्लिनाथाने न स्वीकारलेल्या पाठाची जंत्री दिली आहे. कंसामध्ये हा पाठ स्वीकारलेल्या टीकाकारांची नावे दिली आहेत.

१) 'गङ्गा भगीरथेनैव पूर्वेषां पावनक्षमाम् ।
ईप्सिता सन्ततीं न्यस्ता तेन मंत्रिषु कौशला: ।।' (१.३५)
(दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय, विजयगणि)

२) 'समीक्ष्य पुत्रस्य चिरान्मुखं पिता निधानकुम्भस्य युवेव दुर्गत: ।
मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मन: पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा ।।' (३.१८)
(वल्लभ, सुमतिविजय)

३) 'न्यस्तशस्त्रं दिलिपं च तं च शुश्रुवुषां प्रभुम् ।
राज्ञामुद्धतनाराचे हृदि शल्यमिवार्पितम् ।। (४.२)
(वल्लभ, दिनकर, सुमतिविजय)

याच सर्गातील ३१, ४४, ५२, ६१ या क्रमांकाचे श्लोकही वेगळे आणि जास्तीचे आहेत.

४) ‘पुरोग्रै: कलुषास्तस्य सहप्रस्थायिभि: कृशा: ।
पश्चात्प्रयायिभि: पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिम्नगा: ।। (४.३१)
(वल्लभ, सुमतिविजय, धर्ममेरु, विजयगणि)

५) ‘वायव्यास्त्रविनिर्धूतात्पक्षविद्धान्महोदधे: ।
गजानीकात्स कालिङ्गं तार्क्ष्य: सर्पमिवाददे ।।’ (४.४४)
(वल्लभ, सुमतिविजय, धर्ममेरु, विजयगणि)

६) ‘अजानेयखुरक्षुण्णपक्वैलाक्षेत्रसम्भवम् ।
व्यानशे सपदि व्योम कीटकोशाविलं रज: ।। (४.५२)
(वल्लभ, सुमतिविजय, धर्ममेरु, विजयगणि)

७) ‘जितानजय्यस्तानेव कृत्वा रथपुरस्सरान् ।
महार्णवमिवौर्वाग्नि: प्रविवेशोत्तरापथम् ।।’ (४.६१)
(वल्लभ, सुमतिविजय, धर्ममेरु, विजयगणि)

८) ‘स भोगी भोगाधिकपीवरेण हस्तेन तीराभिमुख: सशब्दम् ।
संवेष्टितार्धप्रसृतेन दीर्घान् चिक्षेप वारी परिघानिवोर्मीन् ।।’ (५.४६)
(दिनकर)

९) ‘इति स विहतनिद्रस्तल्पमल्पेतरांश: सुरगज इव गङ्गासैकतं सुप्रतीक: ।
परिजनवनितानां पादयोर्व्यापृतानां वलयमणिविदिष्टं प्रच्छदान्तं मुमोच ।। (५.६६)
(दिनकर)

१०) ‘स तत्र मञ्चेषु विमानकल्पेष्वाकल्पसंमूर्च्छितरूपशोभान् ।
सिंहासनस्थान्नृपतीनपश्यत् यूपान् प्रशस्तानिव हेमवेदीन् ।। (६.१)
(सुमतिविजय, विजयगणि)

११) ‘रणेऽभ्यमित्रीणतया प्रकाश: शरासनज्यानिकषौ भुजाभ्याम् ।
विस्पष्टरेखौ रिपुविक्रमाग्नेर्निर्वाणमार्गाविव यो बिभर्ति ।।’ (६-५६)
(दिनकर, हेमाद्रि, वल्लभ)
हेमाद्रि या श्लोकाला ‘पाठान्तर’ म्हणतो.

चारित्रवर्धन आणि दिनकर मात्र यावर चर्चा करतात. रणे अमित्रं शत्रुमभिमुखं गच्छतीप्यभ्यमित्रीणस्तस्य भावसत्ता। तया शत्रोरभिमुखगामितया प्रकाश:। प्रसिद्धो यो नृपो रिपुविक्रमाग्नेवैरिणां प्रतापानतास्य निर्वाणमार्गाविव प्रशमनस्य पंथानाविव विस्पष्टरेखौ शरासन्ज्यानिकषौ धनु: प्रत्यंचाकिणौ भुजाभ्यां बिभर्ति । एतस्य बाहुयुगुलं प्राप्य रिपूणां प्रतापानलो निर्वाणतामापेत्यर्था: । – दिनकर.

१२) 'यमात्मनः सद्मानि सौधजालैरालोक्य वेलातटपूगमाली ।
मन्द्रध्वनिव्याजितयामतूर्यः प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ।। (७.५१)
(दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय, धर्ममेरु)

१३) 'अनुरञ्जयितुं प्रजाः प्रभुर्व्यवहारासनमाददे नवः ।
अपरः शुचिविष्टरस्थितः परिचेतुं यतते स्म धारणाम् ।। ८.१९
(दिनकर, वल्लभ,धर्ममेरु)

१४) 'नयचक्षुरजो दिदृक्षया पररन्ध्रस्य ततान मण्डले ।
हृदये समरोपयन्मनः परमं ज्योतिरिवेक्षितुं रघुः ।। (८.२०)
(दिनकर, वल्लभ, धर्ममेरु)

१५) 'सुरतश्रमवारिबिन्दवो न तु तावद्विरमन्ति ते मुखे ।
स्वयमस्तमितास्य हो बत क्षयिणां देहभृतामसारता । (८.५५)
(दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय)

१६) 'रुदितेन न सा निवर्तते नृप तत्तावदनर्थकं तव ।
न भवाननुसंस्थितोऽपि तां लभते कर्मवशा हि देहिनः ।।' (८.९०)
(दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय)

१७) 'जघननिर्विषयीकृतमेखलाननुचिताश्रुविलुप्तविशेषकान् ।
स रिपुदारगणानकरोद्बलादनलकानलकाधिपविक्रमः ।' (९.१३)
(हेमाद्रि, दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय)

१८) 'गमयितुं प्रभुरेव सुखेन मां न महतीं बत पान्थवधूजनः ।
इति दयात इवाभवदायता न रजनी रजनीशवती मधौ ।। (९.३६)
(हेमाद्रि, दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय)

१९) 'तिलकमरत्तकहर्म्यकृतास्पदैः कुसुममध्वनुषंगसुगन्धिभिः ।
कलमगीयत भृङ्गविलासिनां स्मरयुतैरयुतैरबलासखैः ।। (९.३९)
(हेमाद्रि, दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय, धर्ममेरु, विजयगणि)

२०) ''अनलसान्यभृतानलसान्मनः कमलधूलिभृता मरुतेरिता ।
कुसुमभारनताध्वगयोषितामसमशोकमशोकलताकरोत् ।।' (९.४२)

२१) 'लघयति स्म न पत्यपराधजं न सहकारतरुस्तरुणीधृतम् ।
कुसुमितो नमितोऽलिभिरुन्मदैः स्मरसमाधिसमाधिकरोषितम् ।। (९.४५)
(हेमाद्रि, दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय, धर्ममेरु)

२२) 'विशदचन्द्रकरं सुखमारुतं कुसुमितद्रुममुन्मदकोकिलम् ।
तदुपभोगरसं हिमवर्षिण: परमृतोरमृतोऽपमतां ययौ ।।' (९.४९)
(हेमाद्रि, दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय)

२३) 'दशनचन्द्रिकया व्यवभासितं हसितमासवगन्धिमधोरिव ।
बकुलपुष्पमसेव्यत षट्पदै: शुचिरसं चिरसंचितमिप्सुभि: ।। (९.५०)
(दिनकर, सुमति, हेमाद्रि, वल्लभ)

२४) 'सुरभिसङ्गमजं वनमालया नवपलाशमधार्यत भंगुरम् ।
रमणदत्तमिवार्द्रनरवक्षतं प्रमदया मदयापितलज्जया ।।' (९.५१)
(दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय, धर्ममेरू)

२५) 'परभृता मदनक्षतचेतसां प्रियसखी लघुवागिव योषिताम् ।
प्रियतमानकरोत्कलहान्तरे मृदुरवा दुरवापसमागमान् ।।' (९.५३)
(हेमाद्रि, दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय, विजयगणि)

२६) 'मनोर्वंशश्चिरं तस्मिन्ननभिव्यक्तसन्तति: ।
निमज्य पुनरुत्थास्यन्नद: शोण इवाभवत् ।। (१०.४)
(धर्ममेरु, वल्लभ, सुमतिविजय, दिनकर, विजयगणि)

२७) 'एक: कारणतस्तां तामवस्थां प्रतिपद्यसे ।
नानात्वं रागसंयोगात्स्फटिकस्येव दृश्यते ।।' (१०.१९)
(धर्ममेरु, वल्लभ, सुमतिविजय, दिनकर, विजयगणि)

२८) 'तस्माद् बभूवाथ दलाभिधानो दयान्वित: पद्मदलाक्षदृष्टि: ।
कुन्दान्तदन्तो रिपुदन्तिसिंह: पति: पृथिव्या: कुलकैरिवेन्दु: ।। (१८.१६)

आ. चारित्रवर्धनाने स्वीकारलेले परंतु 'क्षेपक' म्हणून उल्लेखिलेले श्लोक :

पुढे दिलेले श्लोक चारित्रवर्धन स्वीकारतो; परंतु त्यांना 'क्षेपक' किंवा 'क्षेप' असे म्हणून प्रक्षिप्त असल्याचे सुचवतो. त्यांच्या प्रक्षिप्ततेचे कारण मात्र तो देत नाही.

परंतु श्लोक आणि टीका वाचताना असे लक्षात येते की ज्या श्लोकांचा उल्लेख चारित्रपर्धन क्षेपोऽयम् म्हणून करतो त्या श्लोकांचे समान अर्थी श्लोक मल्लिनाथाच्या आवृत्तीत आहेत. शब्द वेगळे, परंतु अर्थ एकच असल्यामुळे चारित्रवर्धन त्या श्लोकांना 'क्षेपोऽयम्' म्हणत असावा.

१) 'समपृच्यत भूपतिर्युवा सचिवै: प्रत्यहमर्थसिद्धये ।
अपुनर्जननोपपत्तये प्रवया: संयमिभिर्मनीषिभि: ।। (८.१८)
(हेमाद्रि, दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय)

२) ‘सममेव नराधिपेन सा गुरुसंमोहविलुप्तचेतना ।
अगमत्सह तैलबिन्दुना नवदीपार्चिरिव क्षितिस्तलम् ।।’ (८.४०)
(वल्लभ, दिनकर, सुमतिविजय)

३) ‘स निनाय नितान्तवत्सल: परिवृत्तप्रथमच्छविं क्षणात् ।
सलिलोद्धतपद्मिनीनिभां दयितामङ्कमुदश्रुलोचन: ।।’ (८.४५)
(हेमाद्रि, दिनकर, वल्लभ, सुमतिविजय)

४) ‘स्मरतेव सशब्दनूपुरं चरणानुग्रहमन्यदुर्लभम् ।
अमुना कुसुमाश्रुवर्षिणा त्वमशोकेन सुगात्रि शोच्यसे ।।’ (८.६७)

५) ‘अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासन: ।
जयमघोषयदस्य तु केवलं गजवती जवतीव्रहया चमू: ।।’ (९.१०)

६) ‘हिमविवर्णितं चंदनपल्लवं विरहयन्मलयाद्रिमुदङ्मुख: ।
विहगयो: कृपयेव शनैर्ययौ रविरहर्विरहध्रुवभेदयो: ।। (९.२६)
(विजयानन्दसूरिशिष्य)

७) ‘प्रत्यागतौ तत्र चिरप्रवासादपश्यतां दाशरथीजनन्यौ ।
कुमुद्वती शीतमरीचिलेखे दिवेवरूपान्तरदुर्विभाव्ये ।।’ (१४.२)
(दिनकर, सुमतिविजय, विजयानन्दसूरिशिष्य)

इ. चारित्रवर्धनाने स्वीकारलेले परंतु ‘मूलपाठ’ म्हणून उल्लेखिलेले श्लोक :

१) ‘अथ वीक्ष्य गुणै: प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्वात्मजमभिगामिकै: ।
पदवीं परिणामदेशिनीं रघुरादत्तवनान्तगामिनीम् ।। (८.१०)

ई. मल्लिनाथाच्या पाठाहून भिन्न पाद असलेले श्लोक :

चारित्रवर्धनासमोर असणारा शिशुहितैषिणीचा पाठ काही वेळा संपूर्ण वेगळा आहे तर काही वेळा चरणाचा अर्धा भाग वेगळा आहे. असा अर्धा भाग वेगळा असणारा पाठ पुढीलप्रमाणे आहे.

श्लोकाचा पूर्वार्ध हा प्रचलित पाठापेक्षा वेगळा आहे.

मल्लिनाथ	चारित्रवर्धन
‘ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धिं’	‘अवेहितदवज्ञानाद्दत्नापेक्षं मनोरथं’ (१.८०)
‘सुतां तदीयां सुरभे: कृत्वाप्रतिनिधिं शुचि:’	‘सत्वमेकान्तरां तस्यां मदीयां वत्समातरम्’ (१.८२)
‘तदनुप्रकाशेन विचेयतारका प्रभातकल्पा शशीनेव शर्वरी’	‘स्थिताल्पतारां करुणेन्दुमण्डलां विभातकल्पां रजनीं व्यडम्बयत्’ (३.२)
‘कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने’	‘कामं कमलपत्राणां नेत्रे तस्यानुकारिणी’(४.४)
‘सुतात्मजा: सवयस: प्रथितबोध’	‘वैतलिका: ललितबन्धमनोहराभि:’ (५.६७)
‘वृत्तिस्तयो: पाणिसमागमेन समं	‘तस्मिन्द्वये तत्क्षणमात्मवृत्ति: समं

विभक्तेव मनोभवस्य’	विभक्तेव मनोभवेन ।’ (७.२२)
‘पार्थिव: श्रियमिव न्यवेदयत’	‘स्वां ददौ श्रियमिवामरद्युति:’ (११.४७)
प्रसादाभिमुखे तस्मिंचपला	प्रमदाक्षिविमुखे चपलापि (१७.४६)

उ. मल्लिनाथाच्या पाठाहून भिन्न क्रम असलेले श्लोक

सर्ग	**संजीविनी**	**शिशुहितैषिणी**
१	३८	४२
	३९	४५
	४०	४३
	४४	४१
	४५	४४
	५०	५१
	५१	५२
	५२	५०
२	क्रमभेद नाहीत	
३	दोन्ही टीकांमध्ये एका क्रमांकाचा फरक आहे	
४	२	३
	३०	३२
	४२	४५
	४७	५०
५	४६	४७
	५१	५२
	४७	४९
	५२	५०
	४८	५०
	७६	७८
६	५६	४७
	८६	८७
७	क्रमभेद नाहीत.	
८	४१	४४
	४२	४७
	६२	६६
	८५	८९
	८६	९१
	९५	१००
९	११	१०

	१५	१६
	३७	३५
	४५	३८
	४६	४०
	२७	५१
	३५	५४
	४८	५५
	४९	६५
	५०	५७
	५१	५८
	५२	५९
	८२	८९
१०	४	५
	१८	२०
	८६	८८
११	१३	२१
	१९	१७
१२	११	१०
	१२	११
	१९	१८
	२१	१९
	२२	२०
	३१	२९
	३३	३०
	४७	४५
	४९	४६
	५०	४७
	९९	९५
	१०४	१००
१३	१६	१७
	५६	५७
	५८	६२
	७९	८३
१४	२	३
	८७	८८
१५	९६	९५
	१०३	१०२

१६	क्रमभेद नाही.	
१७	क्रमभेद नाही.	
१८	३	२
	३२	२९
	३३	३२
	३४	३३
	५३	५२
१९	क्रमभेद नाही.	

मल्लिनाथ – चारित्रवर्धन पदभेद

शिशुहितैषिणी वाचताना जसे वेगळे आणि जास्तीचे श्लोक आढळतात तसेच श्लोकाचा एक पाद किंवा अर्धा श्लोक वेगळा आढळतो. तसेच श्लोकातील पद किंवा पदेही वेगळी आढळतात. यावरून ही चारित्रवर्धनासमोर वेगळा पाठ असावा असे वाटते. अशी वेगळी पदे वल्लभ, दिनकर, हेमाद्रि, सुमतिविजय, विजयगणि यांच्याही पाठात आढळतात. अशा वेगळ्या पदांचा सर्गनिहाय विचार या ठिकाणी केला आहे.

सर्ग	श्लोक क्रमांक	मल्लिनाथ	चारित्रवर्धन
१	३	लोभात्	मोहात्
	५	प्रणोदित:	प्रचोदित:
	१३	आश्रित:	आस्थित:
	१५	आरम्भसदृशो	प्रारंभसदृशो
	१६	अभिगम्य	अधिगम्य
	१९	आकुण्ठिता	व्यावृता
	३६	एकं स्यन्दनं	प्रतिहन्ता
	७१	विधातारं	विनेतारं
	७१	वृक्षकम्	पादपम्
	७३	मुचे यथा तात	विमुच्योऽहम
	७७	ऋतुस्नातामिमां स्मरन्	इमां संचिन्त्य सत्वर:
	८२	प्रीता कामदुघा हि सा	सर्वकामं विधास्यति
	८६	महीक्षित:	महीपते:
	९०	स्थितिमाचरे:	स्थानमाचरे:
	९१	प्रयता	प्रयाता
	९७	निनाय	अनैषित्
२	२५	धारयत:	पालयत:
	२६	निरूढं	विरूढम्
	३२	विस्माययन्	विस्मापयन्
	४५	विसृज्यतां	विमुच्यतां

	४६	गिरिगह्वराणां	गिरिकन्दराणां
	४७	हातुमिच्छन्	परित्यज्य
	५९	गामुक्तवते	गां मुक्तवते
	५९	संन्यस्तशस्त्रो	स न्यस्तशस्त्रो
	६४	स मानितार्थी	समानितार्थी
	६६	ऋषेः	गुरो:
	६९	शुभ्रं	शुद्धं
	७३	आहितौत्सुक्यम्	आहितोत्कण्ठम्
	७४	भुजगेन्द्रसमानसारे	शेषेनाहिना
३	४	भुवं	महीं
	४	तत्सुत:	मत्सुत:
	१४	हवि:	हुतम्
	२५	पर्यचीयत	व्यहीयत
	२९	वृत्तचूल	वृत्तचूड
	३४	तमोनुदं	तमोपहं
	४०	तत:	अत:
	४७	अन्तराय:	अन्तरायी ।
	५६	शचिपत्रविशेषकाङ्किते	शचिपत्रलताक्रियोचिते
	५७	पत्रिणा	पक्ष्मणा
	६१	व्यपरोपणोचितं	व्यपरोपणद्धतं
	९	युक्तदण्डतया	यादृक् दण्डतया
४	१९	समरसा	समद्रवा
	२५	चोदयामास	प्रेरयामास
	२७	गुप्तमूलप्रत्यन्त:	गुप्तमूलपर्यन्त:
	३३	पराग:	पुरोगा:
	४९	मारिचोद्धान्तहारिता	हारितोत्सृष्टमारीचा:
	५०	रेणव:	धूलय:
	५६	तटेष्वालिन	तटेश्वाधीन
	५७	रामास्त्रोत्सारितो	रामेषुत्सारितो
	६०	गोत्रशिञ्जितै:	गात्रशिञ्जितै:
	६१	स्कन्धनद्धानां	स्कन्धबद्धानां
	७३	कपोलपाटलादेशी	कपोलपाटनादेशी
	७४	गजालानपरिक्लिष्टे	तद्गजालनतां प्राप्तै:
	७७	गुहाशयानां	गृहाशयानां
	८२	पर्वतीयैर्गणै:	पर्वतीयैर्गुणै
	४५	ह्रियं	श्रियं
५	५	वासवधैर्यलोपि	यद्वज्रिणो धैर्यलोपि

	९	कव्यभागं	कल्पभागं
	१९	वर्णी	ब्रह्मी
	२५	त्वदर्थ	तदर्थ
	२६	संगरं	तां गिरं
	२९	कोशगृहे	तत्रपदे
	३०	पादं	शृङ्ग
	३२	वाचं	वाक्यं
	३६	तमात्मजन्मानम्	तमग्रजन्मानम्
	३८	साभिलाषा	कामयमाना
	४२	क्लान्त	क्रान्त
	४३	निर्धोत	निर्धूत
	४७	कर्षन्मुरसा	कर्षन् तरसा
	४९	जलावगाह	ऱ्हदावगाह
	५०	तीव्र	तीक्ष्ण
	५२	विशिखेन	विशेषेण
	५८	संमोचित:	स मोचित:
	६०	प्रतिबन्धरौक्ष्यं	प्रतिरोधरूक्षम्
	६५	पूर्णकुम्भां	सुवर्णकुम्भां
	६६	दयितेव	वनितेव
	६८	विनिद्र:	वितन्द्र:
	७१	संसृज्यते	संयुज्यते
५	७२	तरु	द्रुम
	७२	गुलिका	गुटिका
	७७	विगत	विहत
६	५	सहस्त्रधात्मा	सहस्त्रधामा
	९	कलापिना	शिखण्डिना
	११	नेत्रशतै:	नेत्रसहस्त्रैः
	१४	प्रालम्बं	प्रावरं
	१४	यथावकाशं	यथाप्रदेशम्
	१५	तिर्यग्विसंसर्पि	रत्नांशुसंसर्पि
	१७	बर्हं	पत्रं
	१९	यथाभागं	यथास्थानं
	२७	चैनां	सैनां
	२७	अंगनाथ:	अंगराग:
	३४	वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलै:	चन्द्रार्धमौलैर्निवसन्नदूरे
	४५	लोकान्तर	देशान्तर
	४६	इवैत्य	अवाप्य

	४७	आत्मगेहे	आत्मदेहे
	४९	त्रस्तेन	त्रातेन
	५१	शैलगन्धीनि	शैलबद्धानि
	६०	सरूपं	समानं
	६०	पूर्वनुशिष्टां	पूर्वनुसृष्टां
	६२	सिन्धुराज:	सिन्धुनाथ:
	६७	नक्षत्रनाथांशु:	तारापतेरंशु:
	७१	अवेकक्ष्य	अवेत्य
	७७	चतुर्दिगावर्जित	चतुर्दिगावर्जन
	८३	वेत्रभृत्	वेत्रधरा
	८४	आसञ्ज्यामास	आयोजयामास
	८७	उषसि	प्रभाते
७	१	विदर्भनाथ:	विदर्भराज:
	२	तत्पराणां	सत्वराणां
	३	अर्धाचिता	अर्धाञ्चिता
	३	दुर्नमिते	दुःखनमिते
	१५	रतिस्मरौ	जातिस्मरौ
	१८	मिश्रं	युक्तं
	१९	अवरोध रक्षै:	अवरोधमुख्यै:
	२०	चकार	बभूव
	२१	चकासे	बभासे
	२३	प्रतिसारितानि	प्रतिचारितानि
	२५	प्रयुक्त	नियुक्त
	२५	विसर्ग	विमोक्ष्य
	३६	भागीरथीं	ज्योतिरथां
	३९	वंशचक्रै:	नेमिचक्रै:
	४४.	निवर्तिता	विवर्तिता
	४६	निशितै: क्षुराग्रै:	निशिताग्रधारै:
	४९	उत्कृत्त	उत्क्षिप्त
	५६	निवारयामास	विलोलयामास
८	१	अपरां	अपरं
	८	महिपते	भूपते
	१०	रघु:	गुणै:
	१७	विशारदै:	विचक्षणै:
	२५	प्रसिता	प्रसृता
	२७	विमुच्य	विसृज्य
	२८	अकरोत्	विदधे

	६७	परिकीर्णा	विनिकीर्णा
	४२	पार्श्ववर्तिनां	परिपार्श्ववर्तिन:
	४२	करालय:	कराश्रया:
	५०	मम भाग्यविप्लवात्	सुरमाल्यरूपभाक्
	५०	कल्पित:	निर्मित:
	५३	अनापृच्छ्य	अनामन्त्र्य
	५७	कुसुमोत्कचितान्	कुसुमोत्खचितान्
	६९	निभोऽयम्	मुखोऽयम्
	७०	परिशून्य	चिरशून्य
	७५	अगरु	अगुरु
	७६	नृपति	क्षितिप:
	७९	अथ तं सवनाय	तमवेक्ष्य मखाय
	७९	आश्रमाश्रितः	आश्रमाश्रयाय
	८०	तत श्रुत	कृतस्थितिः
	८२	निष्प्रतिघेन	अप्रतिघेन
	८५	चरित	चरण
	८७	उपस्थिता	अवस्थिता
	९९	रोगोपसृष्ट	शोकोपसृष्ट
	१००	अधिकचतुरया	अधिकतररुचा
९	४	क्षितिरभूत्	कृषिरभूत्
	११	शतकोटिना	शितकोटिना
	१६	अनुदिता	अनुचिता
	४३	निषेधिभि:	निषेविभि:
	५०	स वितानं	सवितानं
	५१	तरु	नव
	६६	प्रवर्तिताश्च:	विवर्तिताश्च:
	७०	स ललितकुसुम	सुललित
	७१	विनित निद्र:	विधूतनिद्र:
	७१	मधुराणि	मधुरस्वराणि
	७४	विलंघ्य	विशंक्य
१०	५	आरेभिरे	प्रारेभिरे
	५	जितात्मन:	यतात्मन:
	१२	अपां मध्ये	पयो मध्यात्
	२१	प्रार्थनावह:	प्रार्थितावह:
	२१	अत्यन्त	अत्यर्थ
	२२	अनवस्पृष्टं	अदयस्पृष्टं
	२६	याथात्म्यं	याथार्थ्यं

	२९	त्वय्यावेशित	त्वदावेक्षित
	३८	कृतसंस्कारा	पदसंस्कारा
	५२	हेमपात्रगतं	हेमपात्रकृतं
	५५	प्रसूतिं	प्रवृत्तिं
	६२	जलजासिगदाशार्ङ्गचक्र	असिशङ्ख गदाशार्ङ्गचक्र
	६३	हेमपक्ष	हेमपत्र
	७७	प्रभाकर:	क्षपाकर:
	८६	अङ्गभाक्	अङ्गवान्
११	१२	कमलशोभिनां	विकचपद्मशोभिनां
	१२	शाखिनां न च परिश्रमच्छिदां	वीरुधां कलभृतां न वा तथा
	१५	गृह्णती	शृण्वती
	२३	दर्शनोन्मुख:	दर्शनोत्सुक:
	२४	दशरथात्मजौ	नृपसुतौ
	३५	स किल किल्मिषच्छिदां	सकलकल्मषच्छिदां
	४०	बृहद्भिरपि	महद्भिरपि
	४५	वीक्ष्य	प्रेक्ष्य
	४७	तेन वज्रपरुषस्वनं	तत्स्वनेन गगनस्पृशा
	५४	तदनुजामथोर्मिलां	ललितवाचमुर्मिलां
	६९	क्षत्रकोप	क्षत्रवंश
	७६	आत्तबलं	आत्तसारं
	७८	ज्यानिघात	ज्याविमर्दनं
	८५	तत्त्वत:	परमार्थत:
१२	२	कर्णमूलं	कर्णजाहं
	११	मौलै:	कुलक्रमागतै:
	१४	स्वर्गतिर्गुरो:	स्वर्गतिर्पितु:
	२४	लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी	श्रीरिवसन्मुखी गुणान्
	३४	इत्यवेहि	मृत्यवे हि
	३६	भाषिणी	वादिनी
	३६	स्वनां	स्वरां
	४८	राघवास्त्रविदीर्णानां	राघवास्त्रविदग्धानां
	६४	आतिथ्य	आदिश्य
	६७	लवणाम्भसि	लवणोदधौ
	६८	रोधयामास	वेष्टयामास
	७४	हतव्यथ:	गतव्यथ:
	८३	युद्धं	वैरं
	९३	निष्कर्षणोषधम्	उपायभूतम्
१३	२२	वातायनालम्बितेन	वातायननिसृतेन

	२६	असह्यानि विना त्वया मे	विना दु:प्रसहान्यभूवन्
	३४	उन्मुखकृष्णसारा	उन्मुखनीलकण्ठा
	३५	विनीतखेद:	निवृत्तखेद:
	३६	प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार	प्राभ्रंशयद्यो नहुषं प्रमत्तं
	३८	शातकर्णे:	मान्दकर्णे:
	४९	कपोलशोभी	कपोललम्बि
	६४	उदाहरन्ति	आमनन्ति
१४	११	मौलरक्षोहरिभि:	पौररक्षोकपिभि:
	१४	श्वशुरजानुष्ठित	श्वशुरजनै: कल्पित
	३१	विगाह्यमानां	विपाद्यमानां
	३९	स्थाणु	स्तंभ
	४१	मलत्वेनारोपिता	मलत्वे निरोपिता
	४३	निहृतं	निर्गतं
	५२	उत्थित	उच्छ्रित
	५३	स यन्त्रनिगृहीत	सयन्तृप्रतिपन्न
	५५	विप्रविद्धा	विप्रबुद्धा
	७५	भवच्छेदकर	भवच्छेद्गुरु
	८२	इंगुदीस्नेह	इंगुदीतैल
	८८	दुर्वारकथं	दुर्वारव्यथं
१५	६	व्यावर्तयितुं	निवर्तयितुं
	९	अनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये	अनुपदं सेनाङ्गं तस्य सिद्धये
	११	स्वनोत्कण्ठमृगे	स्वनोत्कर्णमृगे
	१८	भोजनं	वेतनं
	२१	विनाशस्तस्य वृक्षस्य	निशानं स्वशूलस्य
	२६	महोजसं	महामना
	२८	मथुरा	मधुरा
	२९	उपनिवेशिता	विनिवेशिता
	४१	प्रत्यर्पयिष्यत:	प्रख्यापयिष्यत:
	७८	अवाङ्मुख	उर्वीमुखा:
	८३	समुद्ररशना	समुद्रवसना
	८४	भर्तृप्रणिहिते	भर्तरिप्रहिते
	८७	सिन्धुनामकं	सिन्धुकुलजं
	८९	तक्षपुष्कलौ	तक्षपुष्करौ
	९४	रामसंदर्शनार्थिन:	रामसंदर्शितात्मन:
	१०२	शिरच्छेदकार्यं	भयच्छेदिकार्यं
१६	६	अथानपोढा	तां सोऽनपोढा
	११	विशीर्णतल्पादृशतो निवेश:	विशीर्णतल्पागृहसंन्निवेश:

	१७	स्तनोत्तरीयाणि	तनूत्तरीयानि
	२०	धूम:	धूप:
	२१	वानीरगृहाणि	वानीरवनानि
	४०	यथाप्रधानं	गृहैस्तदीयै:
	४१	शालाविधिस्तम्भगतै:	शालानामवधिस्तम्भगतै:
	६५	सूत्रमार्गा	रन्ध्रभागात्
	६६	दर्पात्	हर्षात्
	६८	विलोलहार:	विलोलमाला
	७०	मृगमुक्तै:	मृगतस्थै:
	७३	जवात्पतत्	ह्रदात्पतत्
	७४	अनुभाषितारं	अभिभाषितारं
१७	१	पुत्रं प्राप	पुत्रमाप
	१०	भद्रपीठोपवेशितम्	नृपीठोपवासिनं
	१२	पुटोत्तरान्	पुरोत्तरान्
	२३	अन्तर्गतस्रजं	अभ्यन्तरस्रजं
	२४	समापय्य	विरचय्य
	५४	लवणाम्भसा	सरित्पते:
	७४	स्वतंत्रयांचक्रे	संवर्धयांचक्रे
१८	१०	आत्मजवत्सलेन	अधिकवत्सलेन
	१९	भूषणाया:	मेखलाया:
	४०	सालक्तकौ	सालंकृत्यै:
	४२	लोकोभयं	लीनोभय
	५२	रागबन्धप्रवालं	रागवल्लीप्रवालं
१९	४	अभिक:	अधिप:
	८	कोमलात्मनखरागभूषितं	कोमलाग्रनखरागभूषितं
	९	यौवनोन्नत	यौवनोद्गत
	११	प्रियासख:	प्रियावृत्त:
	१२	सातिरेकमदकारणं	सातिरेकमधुगंधिनं
	१३	वल्गुवाक्	मञ्जुवाक्
	१५	चारुनृत्य	चारुनृत्य
	१५	अत्यजीवत्	अन्वजीवत्
	२१	प्रणयमन्थर:	ग्रहणमन्थर:
	३१	उपदिश्य	व्यपदिष्य
	३२	चंदनं	कुंकुमम्
	३५	व्यलोभयन्	व्यलोकयन्
	३६	उपधायदर्शनं	अवधार्यदर्शनं
	३६	संजघर्ष	संजहर्ष

३९	सुरतश्रमापहाम्	सुरतक्रमापहाम्
४७	वाहित:	मोहित:
४९	अनाश्रव:	अनास्पद:
५०	राजयक्ष्मपरिहानि	यक्ष्मण सपदि हानि:
५२	बाढं	गूढं
५६	वंशाभिषेकविधिना	राज्याभिषेकपयसा

चारित्रवर्धनाने उल्लेखिलेले ग्रंथ आणि ग्रंथकार

चारित्रवर्धनाने आपल्या विवेचनामध्ये अनेक ग्रंथांमधून उद्धरणे दिली आहे. जसे –

ग्रंथकार

अमरसिंह
यादव
हेमचन्द्र
हलायुध
महेश्वरसूरी
वामन
मनुस्मृती
केशव
केशव
मम्मट
पाणिनि
चाण्यक्य

ग्रंथ

वैजयन्ती
हैमकोश किंवा अभिधानचिंतामणि:
अभिधान रत्नमाला
विश्वकोश
विश्वलोचन
विश्वकोश
विष्णुपुराण
योगवासिष्ठ
याज्ञवल्क्यस्मृति
महाभाष्य
कल्पद्रुकोश
कोशकल्पतरु
कामन्दक नीतीसार

काव्यप्रकाश

अष्टाध्यायी

अशाप्रकारे अनेक कोश, शास्त्र यांचा वापर चारित्रवर्धनाने केला आहे.

चारित्रवर्धन आणि इतर टीकाकार

चारित्रवर्धन आणि इतर टीकाकार असा विचार करताना पहिल्यांदा मल्लिनाथ डोळ्यांसमोर येतो. एक तर मल्लिनाथाची संजीवनी प्रकाशितही आहे आणि प्रसिद्धही आहे. त्या मानाने हेमाद्रि, नारायण पंडित, अरुणगिरिनाथ किंवा वल्लभ, सुमतीविजय दिनकर हे अप्रसिद्ध टीकाकार आहेत. हेमाद्रि आणि इतर जैन टीकाकार हे रघुवंशाचा पाठ जवळपास समान असणारे आहेत. परंतु मल्लिनाथ, अरुणगिरिनाथ आणि नारायण पंडित हे थोडे वेगळे पडतात. मल्लिनाथ, अरुणगिरिनाथ आपल्या टीकालेखनाचे प्रयोजन देतात. चारित्रवर्धन असे काही प्रयोजन देत नाही. परंतु त्याच्या टीका लेखनाच्या पद्धतीवरून आणि टीकेच्या नावावरून ते लक्षात येते. चारित्रवर्धन एखादी संकल्पना किंवा विचार स्पष्टपणे समजावतो. उदा. १-३९ 'हैय्यंगवीन' या शब्दाचा अर्थ अतिशय सोप्या शब्दात स्पष्ट केला आहे. 'ह्य:पूर्वेद्यु: यो गोदोह: तस्य विकार: इत्यर्थे 'हैय्यंगवीनसंज्ञायां' इति निपात:।' ''हैय्यंगवीनस्यात् यो गोदोहोद्भवंघृतम् इत्यमर: ।'' पहिल्या सर्गात श्लोक ४२ मध्ये राजा आश्रमात आल्यानंतर मोरांच्या आणि पक्ष्यांच्या आवाजात झालेला बदल त्याचे चारित्रवर्धनाने केलेले स्पष्टीकरण हे मानवी भावभावनांची अनुभूती देते. दोन भिन्न षड्ज मोर आणि लांडोर यांच्या स्त्री आणि पुल्लिंगी आवाजामुळे वेगळा जाणवतो किंवा महाजनांच्या दर्शनामुळे आश्चर्यचकित झाल्यामुळे आवाजात वेगळेपणा आला असावा असे चारित्रवर्धनाला वाटते. ''स्त्रीपुंसभेदेन द्विधा षड्ज स्वर:'' किंवा ''महाजनदर्शनजनितविस्मयभयाभ्यां स्निग्धदीप्तभेदेन द्विधा भिन्ना ।।'' विस्मयात् भवति स्निग्धो भयाद्दीप्त:'' इति दंतिल: । असा दाखला देऊन तो स्पष्ट करतो. दुसऱ्या सर्गातील दहाव्या श्लोकात 'मरुत्सरवाभं' 'मरुत्सखाग्नि: तत्तुल्यं इति' असे मल्लिनाथ स्पष्ट करतो तर चारित्रवर्धन ''मरुतां देवानां सखेन्द्र: तत्तुल्यं इति'' असे स्पष्टीकरण देतो. मल्लिनाथाला कदाचित् अग्नीप्रमाणे तेजस्वी आणि चारित्रवर्धनाला इंद्राप्रमाणे पराक्रमी असा दिलीप अभिप्रेत आहे. प्रत्येक टीकाकाराची टीका लिहिण्याची पद्धत वेगळी आहे असे यावरून लक्षात येते. अरुणगिरिनाथ काव्यातील अलंकार व वृत्ते, यावर टीकेत जास्त भर देतो तसेच आपल्या टीकेत भोज, वामन, मम्मट, महिमभट्ट, कुंतक, आनंदवर्धन आदींचा उल्लेख करतो. उदा. (१-२) 'दिलीप इति राजेन्दुरिन्दु: क्षीरनिधाविव' या श्लोकात राजेन्दु: येथे उपमा हा अलंकार आहे का रूपक यावर वामनाने येथे उपमा मानली आहे. कारण वामनाच्या दृष्टीने येथे 'उपमित' व्याघ्रादिभि: सामान्यप्रयोगे हे व्याकरण सूत्र 'इन्दु'च्यासारखेपणालाच प्रयोजक मानते. भामहाच्या मते सारखेपणा हाच प्रयोज्य असल्यामुळे रूपक अलंकार मानावा, अरुणगिरि हा अलंकार रूपक आहे या म्हणण्याचे समर्थन करतो. चारित्रवर्धन मात्र अशा प्रकारची चर्चा करीत नाही. तो फक्त त्या त्या ठिकाणी वृत्त आणि अलंकाराचा उल्लेख करतो.